

نخستین فصل حفريات جزیره هرمز در سال ۱۹۷۹ م ۲۵۳۶ هـ ش

برگردان به فارسی: منصور لوائی *

چکیده

مرکز باستان‌شناسی ایران در زمستان ۱۳۵۵ - ۱۳۵۶ هـ ش / ۱۹۷۹ م با اعزام هیأتی تصمیم گرفت که گذشته هرمز را تحقیق نماید. تا پیش از آن، بجز قلعه پرتغالی، اثر دیگری از هرمز شهرت چندانی نداشت. لیکن تحقیقات این هیأت آشکار کرد که سال‌ها پیش از ایجاد قلعه مزبور در این جزیره بناهای عظیم سنگی به سبک بناهای ساسانی وجود داشته است که بعدها در معماری قلعه پرتغالی‌ها تأثیری عمیق بر جا نهاده است. مقاله پیش رو حاصل تلاش گرانقدر دکتر حسین بختیاری باستان‌شناس نامدار ایرانی و هیأت ورزیده و کارآشنای او در ماه‌های منتهی به انقلاب شکوهمند بهمن ۱۳۵۷ است که کلنگ او غبار از چهره خسته جزیره گرفت و برای نخستین بار سکه‌ها و سفالینه‌ها و قصر و حصارهای آن را به سخن آورد.

کلید واژه‌ها: باستان‌شناسی، آثار باستانی، سکه و سفالینه، سبک معماری، آب انبار، برج و بارو، قلعه پرتغالی‌ها، قصرها و خانه‌ها، بناهای مذهبی، مکتب‌خانه و کتابخانه.

* عضو هیأت علمی دانشگاه هرمزگان

درآمد:

حفریات اولیه در جزیره هرمز از اسفند ماه سال ۲۵۳۵ لغایت ۱۵ اردیبهشت ۲۵۳۶ هـ ش برابر با ۵ فوریه تا ۱۰ ماه مه سال ۱۹۷۹م از سوی مرکز باستانشناسی ایران، و توسط هیأتی به سرپرستی حسین بختیاری انجام شد. نامبرده چکیده و دستاوردهای این بررسی و کاوش را در مجله مؤسسه مطالعات ایرانی موسوم به «ایران» به چاپ رسانید. (۱) ذیلا برگردان فارسی این مقاله را به خوانندگان مجله گلپنگ تقدیم می‌دارد:

جزیره هرمز در مدخل تنگه هرمز و در فاصله ۱۵ کیلومتری بندرعباس و حاشیه شرقی جزیره قشم برخوردار از موقعیت نظامی ویژه و دارنده کلید فتح خلیج فارس و مسلط بر این آبراه و دریای عمان و محل تقاطع راه‌های دریائی خلیج فارس می‌باشد. شکل جزیره مشابه صدف است و در آن آثار دوران سوم زمین شناسی و سنگ‌های آتشفشانی به چشم می‌خورد. این جزیره شامل کلاهک نمکی است و از این رو فاقد آب شیرین است و پوشش گیاهی آن اندک است. رأس شمالی جزیره بصورت جلگه‌ای و قسمت مرکزی و جنوب شرقی و غربی به شکل کوهستانی، و بخش جنوب شرقی و جنوبی دارای پوشش گیاهی شامل بته‌ها و درختچه‌ها می‌باشد. طول و عرض جزیره $7 \times 7/5$ کیلومتر است و آب و هوای آن گرم و مرطوب است. این جزیره برخوردار از معادن نمک، گچ، خاک سرخ، گوگرد، فسفات آهن و سایر فلزات می‌باشد.

بررسی‌های سطح الارضی جزیره آشکار کرد که هسته اصلی هرمز جدید، اراضی واقع در میان رأس شمالی جزیره و سمت جنوبی قبرستان عمومی یعنی منطقه موسوم به مکتبخانه را در بر می‌گیرد. دیگر نقاط مسکونی جزیره عبارتند از سواحل غربی مانند منطقه اطراف آب انبار هشتاد گزی و آب انبار وزیر و منطقه سواحل شرقی مانند برج تیرانداز و قصر صورت و محوطه پیرامون زیارتگاه خضر و ترنپک و یکی دو نقطه در قسمت جنوب جزیره می‌باشد. به طور کلی نتیجه بررسی‌ها و حفاریهای اولیه نشان می‌دهد که آثار بجا مانده یا به دست آمده جزیره، به دوره مشخص میان سده هشتم تا یازدهم هجری / چهاردهم تا هفدهم میلادی باز می‌گردد.

در این کاوش‌ها سبک معماری و مصالح ساختمانی جزیره مورد بررسی قرار گرفت و معلوم گردید تمام ابنیه جزیره، به دلیل فراوانی مصالح اولیه موجود در محل از قبیل سنگ‌های گوناگون، گچ و سایر منابع و مصالح لازم، از سنگ‌های محلی و ملاط گچ و ساروج ساخته شده‌اند. برای ایجاد سقف از سنگ‌های توخالی دریائی استفاده می‌شد و برای مقابله با زلزله، با قرار دادن تیرک‌های چوبی در طول و عرض دیوارها از تبعات آن در امان می‌ماندند. نتیجه بررسی و کاوش در آثار معماری جزیره به قرار زیر می‌باشد:

(۱) - تأسیسات دفاعی:

برج و باروها و قسمت‌هایی از حصار شهر در نقاط مختلف ساحل شرقی و غربی مانند برج ناقوس و برج تیرانداز، قابل مشاهده‌اند. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در ساحل شرقی و غربی جزیره، دیوارها و برج و باروهائی به موازات ساحل امتداد داشته و در فاصله‌ای نزدیک به رأس جزیره به درون کشیده می‌شد. یک سکوی بزرگ سنگی و ۲۶ متر دیوار در محوطه محمود آباد کشف گردید که نشان می‌دهد دیوارهای شرقی و غربی در چنین مکانی به هم نزدیک گشته، دروازه شهر را بوجود آورده است. تحقیقات بعمل آمده، تا اندازه‌ای، نقشه و کروکی موجود در کتاب خطی «پدرو باره تو» (Pedro-Barreto) را تأیید می‌کند.

(۲) - سبک خانه سازی :

قسمتهائی از دو خانه مورد کاوش قرار گرفت. هر یک از آن ها دارای حیاط مرکزی هشت گوش با چهار ایوان و چهار اتاق در گوشه زوایا و یک مخزن آب و تعدادی چاه آب است. در هر یک از این خانه ها، قسمتی از یک حمام و طاقچه ها و طاق نماهائی نیز به دست آمد. خرده ریزهائی از گچبری و قطعاتی از کاشی هم یافت شد که نشان می دهد کار گچبری و کاربری کاشی در آن دوره ها معمول بوده است. چنانکه گفته شد، در این ساختمان ها، ستون های بلند چوبی برای کاهش زیان های ناشی از زلزله در درون طول و عرض دیوارها به کار می رفت.

(۳) - مجموعه های ساختمانی :

این دسته از ساختمان ها، بناهای دفاعی یا نظامی یا دینی یا خانه های مربوط به افراد عادی نیستند. از این رو می توان بعضی از این عمارت ها را بناهای حکومتی یا عمومی تلقی کرد. مجموعه ساختمان های عظیم نزدیک ساحل شمالی جزیره مرکب از یک ورودی اصلی، یک سالن با نیمکت سنگی بزرگ با قوس و کمانی در اطراف آن و دو تالار بزرگ به ابعاد ۸×۵ و ۱۰×۵ می باشد. مجموعه ساختمان های دیگر شامل قصر گلک یا برج گلک، قصر ناصر، قصر بی بی گل و قلعه یا خانه زعفرانی است. (۲)

(۴) - بناهای مذهبی :

حفاری ها و مساحی های اولیه، زیارتگاه مولا را در بر می گرفت. این مزار شامل سالنی هشت گوش با محراب، گنبد، دیوارهای آجری و کاشی های لعابدار می باشد. گفته می شود این بنای مذهبی روزگاری به مسجد، حمام و بازار راه داشته است. دیگر ساختمان مذهبی جزیره، زیارتگاه خضر است (۳) که شامل سالن اصلی مستطیلی شکل و دو شبستان و محراب و گنبد می باشد. این بطوطه در نیمه اول قرن هشتم هجری / چهاردهم میلادی از این مزار دیدن کرده و از آن به عنوان « نماز خانه پیغمبران » یاد کرده است. (۴) در جوار این زیارتگاه یک آب انبار و چند ساختمان به چشم می خورد که احتمالاً با این بنا ارتباط دارند. جز اینها باید از ساختمان مکتب خانه که شامل چهار طاقهائی در محوطه قبرستان عمومی است یاد کرد. از این قبرستان نیز سنگ قبرهائی آراسته به آیاتی از قرآن کریم که تاریخ برخی از آن ها به سال های میان ۶۷۰ - ۱۰۵۲ هـ / ۱۲۷۱ - ۱۶۴۲ م باز می گردد به دست آمده است. در این قبرستان، قبور انفرادی و خانوادگی به شکل اتاق های چهار گوش و شش گوش به چشم می خورد. تعدادی سنگ قبر مربوط به سال های ۸۰۱ تا ۸۰۵ هجری به دست آمد که روی بعضی نام سازنده آن ها از جمله استاد نورالدین حسن ذکر شده است.

(۵) - تأسیسات آبرسانی :

جزیره هرمز فاقد آب شیرین است. این مسئله حیاتی، ساکنان جزیره را بر آن داشته است به طرق گوناگون آب شیرین را از جزیره قشم و بندر جلفار (رأس الخیمه) بیاورند و با ساختن آب انبارهای متعدد، آب باران را در آن ها جمع آوری و ذخیره نمایند. شمار این آب انبارها در منابع تاریخی میان ۳۶۵ تا ۱۲۰۰ عدد یاد شده است اما امروزه کمی بیش از ۱۰۰ عدد از آن ها در جزیره بر جای مانده است. این آب انبارها

به دو صورت مستطیلی با طاق ضربی گهواره‌ای، و به شکل مدور با طاق مخروطی می‌باشد. نوع اول در سیراف و کیش و قشم نیز متداول بود.

۶ - بناهای ویژه :

بناهایی از این دست، بمانند آثار بجا مانده از بنای معروف به «مجلس معلم کربخاه» است که حفاصل زیارت خضر و ترنپک و نزدیک ارتفاعات سیاه‌کوه قرار دارد و شامل یک حیاط مربع شکل مرکزی با اتاق‌هایی در اطراف و یک ایوان می‌باشد. «معلم کربخاه» از چهره‌های نامدار هرمز است که ماجرای کشاکش‌ها و کشمکش‌های او با قطب الدین شاه تهمتن یکی از ملوک هرمز رنگ مایه داستان و ترانه دلپذیر هرمزبان است. (۵)

۷ - کوره‌های سفالگری :

در طی کاوش‌های این فصل، تعداد دوازده کوره سفالگری کشف گردید و معلوم شد به کوره‌های کشف شده سیراف شباهت بسیاری دارند. (۶) این کوره‌ها در محوطه‌ای به نام ترنپک در جنوب شرقی هرمز و نزدیک ۱۰ کیلومتری شهر کنونی هرمز جای دارند. به طور کلی هر کوره مرکب از دو قسمت است: آتشدانی با سقف سوراخ دار، و اتاقک مخصوص پخت ظروف. محصولات این کوره‌ها عموماً متعدد و متنوع و تُرد و شکننده‌اند. تزئینات و نقوش و طرح‌ها به اشکال طبیعی و هندسی و به گونه برجسته، کنده‌کاری شده و قالب خورده می‌باشد. شکل این نقوش بصورت عناصر طبیعی، خطوط هندسی و گاه بصورت کلمات برجسته به سبک نوشته‌های موجود بر سنگ قبرهای تاریخدار سده هشتم و نهم هجری / چهاردهم و پانزدهم میلادی و شامل انواع سفال‌ها، خمزه‌ها، پیاله‌ها، پیه‌سوزها، عطردان‌ها، کفه ترازو، ظروف مختلف، گشته دان، تندیس‌ها کوچک انسانی و حیوانی و بسیاری آرایه‌های گوناگون و کوچک و بزرگ معماری می‌باشد. (۷) کیفیت و کمیّت قابل توجه ظروف سفالی هرمز نشان می‌دهد که محصولات این کوره‌ها برای فروش و صدور به دیگر کشورها نیز تهیه می‌شد.

۸ - ظروف لعابدار چینی :

سفال‌های ساخت چین که در خلال حفاری‌ها به دست آمد به رنگ‌های آبی، سفید و سبز بود. این گونه‌های متنوع ظروف لعابدار در میان سال‌های ۷۰۰ تا ۱۰۳۱ هـ / ۱۳۰۰ - ۱۶۲۲ م و به روزگار برقراری روابط تجاری میان چین و هرمز، از آن سرزمین به جزیره وارد شده است. (۸) گفتنی است چندین هیأت چینی در دو دهه نخست قرن نهم هجری / پانزدهم میلادی به هرمز آمدند که سلطان هرمز نیز در پاسخ چندین سفیر - که بدون شک بازرگانان سرشناسی بودند - در سال‌های ۱۴۱۴، ۱۴۳۲ و ۱۴۳۴ م به دربار چین فرستاد. (۹)

۹ - پول رایج :

در فصل نخست حفاری‌ها، زیاده بر هزار قطعه سکه برنزی ضرب هرمز کشف گردید. اما متأسفانه بیشتر

نقوش روی آن‌ها به سبب رطوبت زیاد منطقه و اکسیده شدن زیاد از حد آن‌ها، بصورتی ناخوانا و غیر قابل رویت می‌باشند. بر یک روی این سکه‌ها، عبارت « عدل جرون » خوانده می‌شود و بر روی دیگر آن نقش لنگرکشتی به چشم می‌خورد. بر روی برخی از این مسکوکات، تاریخ ضرب سکه نیز به وضوح دیده می‌شود. این تاریخ‌ها میان ۷۰۰ - ۱۰۰۰ هـ / ۱۳۰۰ - ۱۶۰۰ م در نوسان است. با کاوش‌های بیشتر، انواع دیگر سکه‌ها نیز به دست خواهد آمد زیرا بعضی از منابعی که دربارهٔ هرمز سخن گفته‌اند، از وجود مسکوکات طلائی و نقره‌ای نیز یاد کرده‌اند.

(۱۰) - حفریات قلعهٔ هرمز :

این قلعه در رأس شمالی جزیره در محوطه مشهور به « مورونه » قرار دارد. قسمت اعظم ساختمان این قلعه در میان سال‌های ۱۵۰۷ تا ۱۵۳۷ م در طی چند مرحله ساخته یا تعمیر شده است. در گذشته، بعضی از جهانگردان، نسبت به تهیهٔ کروکی و تصویر قلعه اقدام کرده‌اند. برخی نیز براساس نقل قول سیاحان، تصاویری از قلعه بر جای نهاده‌اند. تمام این نقشه‌ها و کروکی‌ها با یکدیگر اختلاف دارند و نقاط مشترک آن‌ها اندک است. اما کاوش‌های کنونی، طرح و نقشهٔ دقیق و واقعی قلعه را روشن خواهد کرد. در کاوش‌های اخیر، سه آب انبار کوچک با طاق‌های ضربی گهواره‌ای در بخش غربی - که در نقشه‌های جهانگردان دیده نمی‌شود - آشکار گردید. همچنین بخشی از حصار بیرونی قلعه بطول ۴۱ متر و بخشی از برج چند ضلعی دفاعی آن مورد کاوش قرار گرفت. (۱۱)

نتیجه :

دستاوردهای مقدماتی این کاوش آشکار می‌سازد که شگفتی و اعجاب گذشتگان دربارهٔ هرمز چندان هم گزافه نبود و این جزیره براستی شایسته لقب « بهشت گمشده » و « نگین انگشتی جهان » است. بی‌گمان ادامه این کاوش‌ها، سایر جوانب پنهان روابط و مناسبات تجاری جزیره با درون ایران و حوزهٔ خلیج فارس و آسیای میانه و جنوب شرقی آسیا و کشورهای ساحلی مدیترانه را روشن خواهد ساخت.

پی‌نوشت

- 1) - Iran, Journal of British institute of Persian Studies, vol 14, pp 166-168, London 1979.
- ۲- امروزه از مجموعه ساختمانی « برج گلک » تنها یک بنای شش گوش با یک اطاق سردابه مانند برجای مانده است. « قصر صورت » کمی دورتر از برج گلک و بر فراز تپه‌ای بنا شده که یک پلکان سنگی آن را به پای تپه متصل می‌کند. « قلعه یا خانه زعفرانی » در ساحل غربی جزیره مجموعه عظیمی مرکب از یک حیاط مرکزی و سالن‌ها و اطاق‌ها و تأسیسات متعدد در اطراف آن است. « قصر ناصر »، در نزدیکی خانه زعفرانی و در امتداد حصار غربی است. « قصر بی‌بی گل » در بلندترین نقطه هرمز بر فراز ارتفاعات مرکزی هرمز قرار گرفته که دسترسی بدان تنها بوسیله یک راه کوهستانی مارپیچ میسر است.
- ۳- ابن بطوطه در سفرنامه خویش این زیارتگاه را منسوب به خضر و الیاس نوشته است. بنگرید به: ابن بطوطه، سفرنامه، ترجمه دکتر محمد علی موحد، انتشارات آگاه، چاپ ششم ۱۳۷۶، ج اول، ص ۳۳۴. م.
- ۴- مراد ابن بطوطه از « نمازخانه پیامبران » همانا حضرت خضر و حضرت الیاس یاد شده در سفرنامه می‌باشد و نه عموم پیامبران. همان، ج ۱، ص ۳۳۴. م.
- ۵- داستان ملاقات ابن بطوطه با یکی از مشایخ و زیارت مرد صالحی که در آخر جزیره در درون غاری زندگی می‌کرد و همروزگار سلطان قطب الدین تهمتن بود با مجلس و جوانب زندگی « معلم کربخاه » قرابت نزدیکی دارد که پژوهندگان را به تأمل و تعمق فرا می‌خواند. بنگرید به: همان، ج ۱، ص ۳۳۴. م.
- ۶- از جمله بنگرید به: بختیاری، حسین، « بررسی تاریخیچه کاوش‌های باستان‌شناسی بندر سیراف ». مجموعه مقالات کنگره بین‌المللی سیراف، ج ۱، ۱۳۸۴، ص ۲۹ تا ص ۳۷. م.
- ۷- ولفرام کلایس، سفال‌ها و سرامیک‌های جزیره را با سرامیک‌های اسلامی دوره ایلخانی موجود در جزیره قابل مقایسه می‌داند. بنگرید به: کلایس، ولفرام، « قلعه پرتغالی جزیره هرمز »، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، مجله میراث فرهنگی، سال دوم، شماره سوم و چهارم، پائیز ۱۳۷۰، ص ۹۱. م.
- ۸- بنگرید به: کاوتس، رالف و رودریش پتاک، هرمز در منابع دوره‌های یوان و مینگ، ترجمه مهرداد وحدتی، مرکز نشر دانشگاهی ۱۳۸۳، ص ۳۸ و ۶۸. م.
- ۹- بنگرید به: لوائی، منصور، « جزیره هرمز در سفرنامه ماهوان چینی ۸۳۷ هـ / ۱۴۳۳ م ». مجله گلپنگ، سال ۹۰، ش ۲۱ و ۲۲. م.
- ۱۰- در مورد مسکوکات جزیره بنگرید به منبع فوق، لوائی، منصور « جزیره هرمز در سفرنامه ماهوان چینی »، مجله گلپنگ، سال ۹۰، ش ۲۱ و ۲۲. م.
- ۱۱- برای آگاهی مفصل پیرامون قلعه هرمز و ادوار چهارگانه تعمیر آن به مقاله ارزشمند ولفرام کلایس مراجعه نمایند. م.

منابع و مأخذ

- ۱- ابن بطوطه. (۱۳۷۶). سفرنامه، ترجمه محمد علی موحد، تهران: انتشارات آگاه، چاپ ششم.
- ۲- بختیاری، حسین. (۱۳۸۴). « بررسی تاریخی کاوش‌های باستان‌شناسی بندر سیراف » دکتر عبدالکریم مشایخی، مجموعه مقالات کنگره بین المللی سیراف، بوشهر: انتشارات بوشهر (ص ۳۹ تا ۳۷)
- ۳- کاوتس، رالف. (۱۳۸۳). هرمز در منابع دوره‌های یوان و مینگ، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، چاپ اول.
- ۴- لوانی، منصور. (۱۳۹۰). « جزیره هرمز در سفرنامه ماهوان چینی ۸۳۷ هـ / ۱۴۳۳ م «، مجله گلپنگ، ش ۲۱.
- ۵- کلایس، ولفرام. (۱۳۷۰). « قلعه پرتغالی جزیره هرمز «، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، مجله میراث فرهنگی، سال دوم، شماره سوم و چهارم.